

DOSZTOJEVSZKIJ MISZTICIZMUSA

Dosztojevszkij *A félkegyelműt* 1867—1868-ban Genfben írta. Ez alkalommal másodízben volt külföldön. Első utazása után, 1865-ben, minthogy az orvosok az írástól eltiltották, egy fiatal lányt, Grigorjevna Anna Sznyitkinát vette magához, aki a gimnáziumot éppen akkor végezte, családjával együtt nagy Dosztojevszkij-rajongó volt, s aki apját elveszítvén, saját munkája után volt kénytelen megélni. A fiatal lányt Dosztojevszkij két évvel később, 1867. február 15-én feleségül vette, s második külföldi útjára magával vitte. Genfben telepedtek le hosszabb tartózkodásra. Itt írta meg Miskin herceg történetét: *A félkegyelműt*. A regényben Svájc is szerepel, amennyiben Miskin herceg egy itteni gyógyintézetből kerül haza, mikor a cselekmény megindul. Miskin herceg a regény folyamán még többször visszatér Svájcba, s itteni életéből mondja el a regény egyik legmelegebb, legsugárzóbb epizódját, a kis Mari történetét, amely a fejlemények zord és lázas fordulataiból úgy cseng ki, mint orgonán játszott bús kantiléna.

De Svájcnak s vele az egész külföldi légkörnek lélektani szempontból még egy másik s ennél mélyrehatóbb szerepe is van a regényben. Itt, a külföld idegen világában s eszmélkedő magányában Dosztojevszkij előtt először bontakozik ki igazi méreteiben és valóságos jelentőségében a nagy lélekdzsungel: az orosz sors.

Ebben az időben életének cselekvőbb fele, az élményekben kiterjeszkedő emberi és az orosz nép megváltását célzó publicisztikai pálya, már mögötte volt. Nagy folyóirata, az *Idő*, amelyben az orosz szellem „talajbagyökerezettségéért” küzdött, s az orosz „nyugatosok” és maradi „szlávbarátok” két szélsőséges iránya között helyet akart biztosítani az orosz néplélek

szerves kifejlődésének, szerepét nagyjában betöltötte. Önmaga az erős Gogol- és Puskin-hatásoknak utolsó foszlányát is lerázta magáról. Tisztán látta saját magát, célját és művészi hivatottságát. Ezért nem véletlen, hogy első nagy regényét — amelyben már szintézis van — első külföldi útjáról való hazatérése után írta meg. Második szintetikus regénye meg éppen külföldi tartózkodása alatt készült.

Ez a második regény, amelynek a kissé szerencsétlen *Félkegyelmű* címet adta, a *Bűn és bűnhődés* után egy újabb, merészebb lépés Dosztojevszkij eszméinek művészi kifejezésében. Raszkolnyikovban a vezeklővé tisztult orosz nihilistát mutatja be. Ez az orosz léleknek csak egyik, jobban megvilágított fölülete. Az orosz nihilizmusban, amely tulajdonképpen a nyugati materialisztikus fölfogásnak oroszosan érzelmi kirobbanása, már eredeténél fogva is több a gondolati elem. Éppen azért Raszkolnyikov egyénisége az európai olvasó előtt könnyebben megérthető, és megtérése természetesnek látszik. Az egész regény csupán a gondolatok kidomborításában, azoknak messze vivő erejében oroszos, de cselekményének szövésében, mély elemzéseiben sok olyan vonás van, amely a nyugati művészetek értékei között is föllelhető.

A *félkegyelmű* ezzel ellentétben tele van itatva orosz levegővel. Elsősorban maga a hős, Miskin herceg, másnak, mint orosznak, el sem képzelhető. És ezért az első nehézség mindjárt az ő személye körül támadt. Ez a „félkegyelmű” herceg nem a valóságos életből kivágott alak, hanem a legfőbb Dosztojevszkij-eszme testté, egyéniséggé való válása. Komponált, felsőbbrendű lény. Olyan, amilyen az életben sohasem fordult elő, de amely mégis lelki és testi összetételének legapróbb részletében is az orosz élet szigorúan kirajzolt rezultánsa. Miskin herceg eszmény, szimbólum és egyben determinált anyag, hús-, vér- s legfőképpen ideg-ember. E tekintetben a modern regényirodalomban egészen páratlanul áll. Balzacnak egy-két alakítása lenne mellé állítható, ha Balzac ihletét nem a klasszikus tragédiák hőseinek szenvedély-elvontságából merítette volna. Rajta s az ugyancsak klasszikus nyomokon haladó

Stendhalon kívül, a modern regény mindegyik kimagaslóbb jelleme vagy realiztikusan ábrázolt mindennapi ember, vagy romantikusan túlzott könyvember. Ilyen mindennapi ember Raszkolnyikov is, akiben előtűnik újszerűnek csak Dosztojevszkij sajátos lélekábrázolása tetszik, amely mintegy élő agytekercseket és idegszálakat vesz görcsöve alá, sőt — mint az a preparátumokban szokás — meg is színesíti azokat, hogy működésüket annál jobban lássuk. Miskin herceg nem ezek közé az emberek közé tartozik. Benne Dosztojevszkij egészen új embertípust teremtett: az orosz Übermenschet, de nem Nietzsche lírai elvontságával, hanem a naturalista regényíró leggondosabb, legaprólékosabb megelevenítő módszerével.

A genfi élet mindentől elzárkózó magányában ez előtt a megáldott vizionárius előtt föltámadt az orosz élet úgy, ahogy elhagyta: a Mescsanszkaja negyed a maga sötét házaival és sötét embersorsaival, vízióvá tárgult jelentéktelen arcok, mozdulatok és tekintetek, furcsa, alkoholtól fűtött vitatkozások és álmodozások — az egész messzi orosz világ, ez a minden természeti drapériától megfosztott, tiszta embervilág, tiszta Humanitás, mely, mint valami óriási hússzörnyeteg, a gondolatok, szenvedélyek és ösztönök dionüszoszi küzdelmében vonaglik és vajúdj a maga lelkét, Nincs itt madárénekek, kék kertek és holdas éjszakák elszórakoztató háttere, itt minden az emberért megy, belőle indul ki, s rá esik vissza. S ebből a tompa, suta vajúdságból merítette föl Dosztojevszkij Miskin herceg alakját, az eljövendő lélek egyelőre még beteg, öntudatlan hordozóját. Láta maga előtt a vergődő orosz Eszményt, és ezt valósággá, emberré akarta képzelni. Azért kellett patológikus életformát választania, mert a regényben egyedül lehetséges realiztikus ábrázolás nélkül az Eszményt különben nem tudná megeleveníteni. Egy magasan lebegő, tündöklő ígéretet akart mutatni, amelynek egyelőre csak árnyéka esik az emberekre. Ez a tűnő, szegény kis árnyék: Miskin herceg. Olyan, mint a gyümölcsrel teli almafáról lehullt, aszott, korai érés: a termés évadja még messze van, a nagy érés még csak

álom, de hogy lesz, annak bizonyítéka a lehullott gyümölcs.

A nagy gyümölcserés, amiről Dosztojevszkij álmodozik, nem más, mint az orosz lélek kitisztulása, az orosz miszticizmus megérése. Ennek a kérdésnek távlatába van állítva A félkegyelmű egész cselekménye. Azoknak, akik elolvasták a regényt, talán eszükbe sem jut, hogy tulajdonképpen témája ugyanaz, mint a *Manon Lescaut*-jé, mint A *kaméliás hölgyé*. Egy herceg s egy jó érzésre hajló félvilági hölgy szerelmének története. De mivé nőtt a sablonos kis téma Dosztojevszkij képzeletén keresztül? Prévost abbé vagy Dumas regénye arasznyi kis kertecske néhány franciásan lenyisszantott bokorral és pázsit-ábrával Dosztojevszkij regényének útvesztő őserdeje mellett. Honnan nőtt ki ez a csodálatos vegetáció? Dosztojevszkij lelkéből, vagy ha világosabban akarok beszélni, abból a lélekből, amelynek Dosztojevszkijé csak közvetlen emanációja: az orosz nép lelkéből. Erre a lélekre kell világítanunk, ha Dosztojevszkij regényének rengetegében tájékozódást akarunk keresni.

*

Elindul nyugatról a téma, a gondolat, mint színes kis papírhajó, s az orosz vizekre ér. De itt a vizek sodra hamar alámeríti, és az imént még könnyen sikló játékszert most hínárok, moszatok, korallok s az egész titkos tenger alatti fauna hatalmába keríti. Ha látnád, hogy az egykori lenge, karcú semmiség ott lent milyen felismerhetetlen tündéri labirintussá varázsolódott, elámulnál rajta. Ezt a titkos tenger alatti világ: az orosz miszticizmus.

Minden miszticizmus a gondolatok őselete, a gondolatok érzéki teljessége. Nekünk európaiaknak a gondolat annyira mindennapi kenyérünké, annyira közkeletű váltópénzünké lett, hogy úgyszólván — a szó fiziológiai értelmében — már nem is gondolkodunk. Számunkra a gondolat csak ritka esetben élmény, s azért életünk borzalmasan üres. Szórakozásaink, vágyaink és ösztöneink léha szórakozásai mind arra való, hogy velük az eseményes gondolatot pótoljuk. A

nyugati és keleti ember között e tekintetben szembe-
szökő a különbség. Nálunk magyaroknál még van né-
mi nyoma a keleti kontemplációnak, különösen a pa-
rasztnak s a parasztvér elsődleges műveltségi átesz-
ményesülésénél, de minél inkább nyugatra megyünk, an-
nál inkább lesz a paraszt az ösztön és érdek durva
igavonó állatja, s az úr — a gondolat gépies, üres
lelkű játékos. Dosztojevszkij külföldi utazásain látta
ezt a különbséget, s barátaihoz írt leveleiben élesen
mutat rá a nyugatiak lelki életének ösztövérségére.

Mi nyugaton a nagy kulturális áramlatoknak már csak
utolsó hullámveréseit éljük. Oroszországban azonban még
tart a misztikus forrongás. Ennek a forrongásnak tulaj-
donképpen magja a krisztusi emberségesség-tan. A nyu-
gati műveltségek fejlődésének folyamán a krisztusi esz-
mék, aszerint, hogy milyen fajok lelkében és milyen klíma
alatt bontakoztak ki, különböző eredményeket hoztak
létre. A román népeknél a kereszténység egyrészt művé-
szi szemlélet és szertartásos pompa, másrészt bensőséges
szívügy és a férfiellet hősi formája lett, a germánok
rideg, gondolatépítményt és fajfenntartó erkölcsiséget
absztraháltak belőle; az orosz faj a krisztusi tanokból
mindjárt kezdetben a testvériség eszméjét, a jóság és
a szenvedés megváltást kisugárzó erejét választotta ki.
Az orosz lélek Krisztust érzékenyen fogta föl, úgy, ahogy
a keleti csodavilágból kinőtt. Nem sokat törődött ta-
nainak metafizikus jelentőségével, hanem az Isten fiá-
nak szenvedéstől áttelekesült testét mintegy levette a
keresztről, s azt ölelte magához. Ez a Krisztus-test, ez
az illatot lehelő embervirág ott él még mindig csorbít-
atlanul a maga érzéki valóságában az orosz lélek mé-
lyén, s várja föltámadását.

Az orosz miszticizmus krisztusi alapvonását senki
sem látta oly világosan, mint a legoroszabb orosz, az
orosz léleknek legközvetlenebb művészi kifejezője:
Dosztojevszkij.

Tolsztoj az orosz lélekválságnak kezdetben tárgyi-
lagos ábrázolója volt, s belsőleg csak a feltámadásban
jutott hozzá közel, de azután már a művészi formát
el is hagyja, s irodalom helyett felekezetet alapít. Dosz-
tojevszkijnél az orosz lélek fölismerése ennél sokkal

többet jelentett: nemcsak művészi szemléletének kibontakozását, hanem egyszersmind önnön lényének, uralkodó szubjektivizmusának igazolását is. Az orosz lélekben önmagára talált, s látta, hogy ha az orosz általánost, az orosz eszményt akarja kifejezni, elég önmagát adnia. Dosztojevszkij szubjektivizmusa elvben legfeljebb a l'art pour l'art-hoz vezetett volna, viszont ő a művészetet mindig rendeltetésnek, az élet egészét adó megnyilatkozásnak érezte. E két különböző szándék között egységet csak az a belső föleszmélés teremthetett, amely egyéni szubjektivizmusának az orosz lélekkel való azonosságát nyilván fölismerte. Hogy ez az azonosság kettőjük között szinte megdőbentő előre-rendeltetéssel fennáll, arról meggyőződhetünk, ha *A félkegyelmű* keletkezésének lélektani gyökereit közelebbről vizsgáljuk.

Dosztojevszkij nagy regényeinek írása az orosz irodalomnak abba a korszakába esik, amikor a nyugatiság és a pánszlávizmus legerősebb küzdelmét vívta. A nihilizmusban föl villámló lelki válság mindenki előtt nyilvánvalóvá vált, amióta Turgenyev az *Apák és fiúkat* megírta. A nihilizmus a nyugatiság utolsó üzenete volt, s ezzel szembenállt a még alig megmozdult, de bensőséges étellel telített orosz tömeg. A nyugati kultúrák megmutatták, hová vezet a felső-réteg-műveltség, hová vezet az egyes osztályok önámító szellemgazdagsága, amely többé semmiféle talajban nem gyökerezik. Dosztojevszkij a nyugatisággal a *Bűn és bűnhődésben* számolt le. *A félkegyelműben* már több szólamot, illetve legalábbis a nihilizmus és miszticizmus két fő szólamát akarta emberré alakítani. Két mélységesen emberi jellemet elevenített meg ebből a célból: a félig-meddig nihilista, de jellegzetesen orosz Rogozsint, aki köré állította az orosz közélet legkülönbözőbb árnyalatú betegjeit, egészen a haldoklásával pompázó Hippolitig, a nihilizmusnak legelvontabb képviselőjéig, s ezekkel szemben hozta a megváltó ígéret egyelőre torz, de annál emberibb megtestesítőjét, Miskin herceget.

Mi lett volna Miskin hercegből Dosztojevszkij szubjektivizmusa nélkül? És mit érne ez a szubjektivizmus önmagában, ha nem az orosz lélek lírája volna? Érde-

kes megfigyelni, hogy Dosztojevszkij Miskin herceg alakjának megrajzolásában mennyire fölhasználta legszemélyibb adatait. Volt bátorsága — noha orvosai óvták a betegségével való foglalkozástól —, hogy epilepsziájának minden tünetét földolgozza benne. Sztrahov, Dosztojevszkij egyik legjobb barátja, több alkalommal ír betegségről. Ha ezeket a följegyzéseket összevetjük a Miskin hercegről adott jellemzéssel, a modellre minden nehézség nélkül ráismerhetünk. Dosztojevszkij egyik rohamát Sztrahov így írja le: „Egyszer — ha jól emlékszem, 1863. húsvét szombatján — meglehetősen későn jött hozzám, mintegy 11 óra felé, s élénk beszélgetésbe merültünk. Nem emlékszem, miről folyt a társalgás, de mindenesetre fontos, elvont tárgyról volt szó. Fjodor Mihajlovics nagyon izgatott volt, a szobában fel és alá járt, míg én az asztalnál ültem. Valami nagy, derült dolgot mondott, s mikor gondolatát helyeslő megjegyzéssel támogattam, átszellemült arccal fordult felém, olyan kifejezéssel, amely nyilván elárulta, hogy megszállottsága tetőpontra hágott. Pillanatig állva maradt, mintha gondolatához szavakat keresne, s már száját kinyitotta. Láttam idegfeszültségét, éreztem, hogy rendkívülit akar mondani, talán éppen valami kinyilatkoztatást. Hirtelen nyitott ajkán át különös, értelmetlen kiáltás tört elő, s öntudatlanul vágódott el a padlón.” Rendes társalgómodora is egészen a Miskin hercegé: „rendszerint félhangon, szinte suttogva beszélt a jelenlévők közül valakivel, mígnem valami felizgatta, elragadta, s hangját ekkor hirtelen fölemelte”.

Betegsége, akárcsak Miskin herceget, állandóan foglalkoztatja, idegrendszerét és érzékeit valamely ködbe borítja, amelyen át a dolgok különös jelentőséget nyernek. Roham előtt a legnagyobb elragadtatás pillanatait élte. „E néhány pillanatban — vallotta Sztrahovnak — olyan boldogságot érzek, amilyent rendes állapotban soha, s amelyről más embernek fogalma sem lehet. Teljes összhangba csendülök magammal s az egész világgal, s ez az érzés oly erős, oly édes, hogy cserébe érte életemből tíz évet vagy akár egész életemet odaadnám.” Roham után napokon át erős kedélylevertség

nyűgözte, magát nagy bűnösnek érezte, s lelkiismeret-furdalás, szorongató érzések gyötörték.

Az epileptikus szív gyöngesége legtermékenyebb forrása a Miskin hercegben rejlő miszticizmusnak. Az örök várás, a rossz sejtelmek hajszálfinomakká teszik az idegeket. Az ilyen ember olyan állandó idegfeszültséggel él, mint az éjjel álmából fölriadt alvó, aki ablaka alatt hangos szóváltást hall. Logikus gondolattá semmi sem tud benne kialakulni, s azt lehetne mondani, hogy inkább az érzékszerveivel gondolkodik, mint agyvelejével. Miskin herceg is csak él, és semmit sem absztrahál. Éppoly kevésbé tudja, hogy szerelmes, mint ahogy a virágnak nincs öntudatos fogalma az illatáról. Mikor Rogozsint meglátogatja, az ez asztalon megpillantott kés nem fogalmilag, hanem úgyszólván élivel hatol idegrendszerébe. Egész lénye felriadva gondolja végig a kés biztosan bekövetkező szerepét, s az idegeknek e fékevesztett nyugtalansága felett mit sem sejtőri csak öntudata szendereg. Ezért járja végig életét úgy, mint a holdkóros.

Jellemző, hogy a modern regényírás két legnagyobb művészában, a francia Flaubert-ben és az orosz Dosztojevszkijben az epileptikus szív mennyire más és más utakra vezetett. Flaubert nyugtalanító érzéseitől a legteljesebb magányba vonult, s hogy regényalakjainak dolgában beteg szívének lehetőleg kevés közvetlen szerepe legyen, ezeket térben vagy időben a tőle legtávolabb esőkből választotta. Dosztojevszkij éppen ellenkezőleg szinte heroikusan kutatja megkínzott szívének rejtélyeit, s epilepsziáját nemcsak a valóságban, hanem művészileg is megéli, hogy Miskin herceg alakját megteremtse.

Dosztojevszkij egyéb személyi benyomásai közül különösen a kivégzés megélésével gazdagította még Miskin herceg életszerűségét. Mindezekkel a vonásokkal együtt azonban Miskin herceg önmagában véve csak kitűnően megrajzolt egyéniség maradna, akivel sok minden történik, anélkül hogy gyöngé akaraterejével bármire is hatással lehetne. Miskin herceg igazi jelentőségé csak akkor emelkedik, ha környezetével együtt tekintjük. Mindenki körülötte csupán az ő tükre, az ő

alakját vetíti vissza, s általa és vele kapcsolatban él. Pedig csak keresztülmegy mások életén, oly halkán és észrevétlenül, mint testből kiszabadult lélek, s mégis, aki csak egyszer is látta, aki szavát csak egyszer is hallotta, többé tekintetét nem tudja levenni róla, s fejét nem tudja elmozdítani abból az irányból, amerre ment. Akkor kezdődik a regény cselekménye, amikor első szavát váltja Rogozsinnal, majd Japancsin tábornok inasával, s akkor végződik, mikor a bűn delíriumban fetrengő Rogozsin fejét megsimogatja. Közben mennyi emberrel találkozik! Milyen hangtalan, szörnyű küzdelmet vív Rogozsinnal, Nasztaszja Filoppovnával, ezzel a két szertelen, igazi orosz értelemben vett emberi nagysággal. Mennyire szétpattannak érintésétől az érdektől, önzéstől valósággal abronccsá zárult Gavrila és Lebegyev. Hogy fölcsillog a rejtett jószág a nagyszerű Jelizaveta Prokofjevnaiban, a fiatalos, rajongó hűség Koljában és az érintetlen, ösztönös szerelem Aglájában. Hatása alól még a részegesen álmodozó Ivogin tábornok, még a nihilizmus és halálfélelem dialektikájába megőrült Hippolit sem tudja kivonni magát! Annyira tőle függ körülötte minden embernek a sorsa, mintha nem is rajtuk kívül álló, szegény, ügyefogyott ember volna, hanem saját lelkük legmélyéről feltörő hang, valami, amiről mindnyájan tudnak, amittől félnek, s ami több, mint ők mindnyájan hiú életükkel, szenvedélyeikkel és gondolataikkal együtt. És így van ez valóban. Miskin herceg ott, ahol él, abban a környezetben, ahol megfordul, több, mint a körülötte lévő emberek, sokkal több, mint önmaga. Ennek a gondolatnak, ennek a misztikus hitnek éreztetése teszi a regény levegőjét oly sűrűvé, adja me a szavaknak felejthetetlen kihangzását, és nyitja az események mögé a végtelenség távlatát. Ebben emelkedik Dosztojevskij művészete oly magaslatra, amelyre őt senki sem tudja követni. Mert ez már nem is művészet, nem is tehetség kérdése, hanem az egyénből kisugárzó tömeglélék ereje. Hatalmas erő, amely az első vallásalapításoktól kezdve végig, keletnek legújabb profetikuss jelenségeiig, minden világtörténeti csodának szülőoka volt. Nem egy egyéniségihez s nem a tömeghez

kötött, hanem e kettőnek titokzatos viszonyán alapszik. Ez a kapcsolat Miskin herceg törékeny alakja köré környezete szemében a hatásnak, a szuggesztiónak ugyanazt a belülről kisugárzó fényívét vonja, mint amelyet a festők a szentek feje felett ábrázolnak. Ezzel a fénnel feje körül a beteg Miskin herceg, akinek semmi sem sikerül, s aki látszólag eredmény nélkül megy vissza ugyanabba a kórházba, amelyből jött, teljes szimbólumává lesz az orosz lélek nagy varázsának és Dosztojevszkij jövőbe vetett hitének.

A sötét orosz egen Miskin herceg éppúgy, mint az őt életre hívó Dosztojevszkij, csak halvány, elvesző csillagfény, de már ennek föltűnésére is megmozdul a napot váró végtelen tenger: az orosz lélek s ezen túl az emberiség lelke. Dosztojevszkij hiszi és minden szavával hirdeti, hogy a Jóság útban van. Nem a tudatlan, nem az ártatlan jóság, hanem a magát minden szenvedésen átgötrő, a világ minden önzésével és aljasságával számot vető, a mindent tudó jóság. Ez a gondolat volt Dosztojevszkij életének és művészetének végső betetőzése. Ezért támasztotta életre a nyomor utcáin meglapuló árnyakat, ezért tette messzehangzóvá az emberi sírást, s emelte piederstálra az emberi szenvedést.

Nincs talán az egész XIX. században még egy olyan alkotóművész, mint ő. De ezzel nem elégedett meg. Életét és művészetét alárendelte, fölládozta a legnagyobb, a legkivihéletlenebb emberi eszménynek: a jóság heroizmusának.